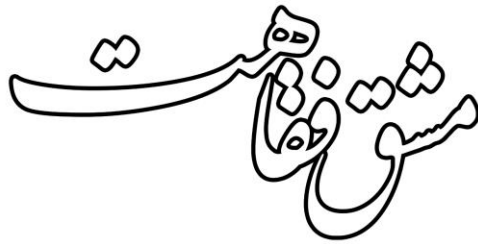

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دوفصلنامه علمی — تخصصی

سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

صاحب امتیاز: مدرسه عالی حوزوی ائمه اطهار علیهم السلام

مدیر مسئول: محمدرضا فاضل کاشانی

سر دبیر: سیدجواد حسینی گرگانی

مدیر تحریریه: ابوالفضل محمدی مجد

هیئت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا):

سیدجواد حسینی گرگانی / محمد رهنما

سید اباذر علوی / محمدرضا فاضل کاشانی

محمد فائزی / ابوالفضل محمدی مجد

سید حسین منافی / سید محمدمهدی نورمفیدی

مدیر تحریریه: ابوالفضل محمدی مجد

مدیر اجرایی: حامد خادم الذاکرین

ویراستار: مهران اسلامی

مترجمان: مجتبی شیخی (انگلیسی) / حبیب ساعدی (عربی)

طراح جلد: حمیدرضا پورحسین

صفحه آرا: صفر علی اخلاقی

نشانی: قم، میدان معلم، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، دفتر دوفصلنامه مشق فقاقت

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۴۹۴۹۴ - ۰۲۵-۳۷۷۳۰۵۸۸ - دورنگار: ۰۲۵-۳۷۷۳۰۵۸۸

قیمت: ۴۰۰۰۰۰ ریال

Jurisprudential Analysis of Women's Attendance in Stadiums

Ahmad Karami¹

Abstract

In recent years, women's attendance in stadiums has become a public demand, raising numerous questions and ambiguities among the public. Moreover, the various social, political, legal, and economic dimensions of this issue, coupled with its unique characteristics influencing the jurisprudential rule, underscore the importance of analysing this topic from a jurisprudential perspective. To determine the jurisprudential rule, we first analyzed the primary rule on the matter, followed by its secondary rules based on Secondary rules. To achieve this, it is essential to evaluate the compliance of modern stadiums with Islamic regulations in the presence of women. The primary criterion for assessment is the extent to which stadiums ensure physical, psychological, and moral safety for women. Key factors such as the attire of athletes, the behavior of spectators, and the arrangement of male and female attendees within the stadium significantly affect the jurisprudential ruling. The findings indicate that most contemporary stadiums, due to factors such as the revealing attire in certain sports, inappropriate spectator behavior, or improper gender mixing, lack the necessary physical, moral, and psychological safety for women's attendance. In such contexts, women's presence in stadiums is deemed religiously prohibited under principles such as "harming oneself" (*iḍrār bi-nafs*), "preventing potential harm" (*daf*

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

1.forth level scholar of jurisprudence and principles of the Jurisprudence Center of Pure Imams
(peace be upon them), amiryhoseinon1234@gmail.com.

ḍarar muḥtamal), "gazing at prohibited parts of men's bodies" (*naẓar ilā mawāḍiʿ al-maḥārim*), and "illicit gender mixing" (*ikhtilāṭ nā maḥrūm*). The verdicts of contemporary jurists provide evidence and support for the prohibition under these specific conditions.

Keywords: Gender mixing, public gatherings, stadium conditions

دوفصلنامه علمی - تخصصی
سال اول، شماره دوم (پاییز و زمستان ۱۴۰۲)
تاریخ ارسال: ۱۴۰۲/۰۵/۱۹
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۵

بررسی فقهی حضور زنان در ورزشگاه‌ها

احمد کرمی^۱

چکیده

حضور زنان در ورزشگاه‌ها در سال‌های اخیر، مورد مطالبه عموم مردم بوده و سؤالات و ابهامات بسیاری در اذهان عمومی، نسبت به آن وجود دارد، علاوه بر آن وجود ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی، حقوقی و اقتصادی این موضوع و داشتن خصوصیات متمایز مؤثر در حکم فقهی مسئله، اهمیت بررسی فقهی این موضوع را، دوچندان کرده است. برای دستیابی به حکم فقهی مسئله، ابتدا اصل اولی در مسئله و سپس حکم مسئله را با توجه به شرایط ثانوی عارض بر موضوع مورد بررسی قرار دادیم. برای دستیابی به این مهم، بررسی وضعیت برخورداری ورزشگاه‌های امروزی از ضوابط اسلامی در صورت حضور زنان، امری اجتناب‌ناپذیر است و معیار بررسی، میزان برخورداری ورزشگاه‌ها از امنیت جسمی، روحی و اخلاقی برای زنان است. شرایط مهمی چون پوشش ورزشکاران و رفتارهای تماشاگران و وضعیت قرارگرفتن تماشاگران زن و مرد در ورزشگاه، در حکم فقهی مسئله، بسیار تأثیرگذار است. بررسی‌ها نشان می‌دهد؛ اکثر ورزشگاه‌های امروزی به‌خاطر وجود شرایطی همچون پوشش کم ورزشکاران در ورزش‌های کم‌پوشش یا رفتارهای ناهنجار تماشاگران یا اختلاط نامشروع بین زنان و مردان، برخوردار از امنیت جسمی، اخلاقی و روحی برای حضور زنان نیستند و حضور زنان در این شرایط تحت عناوینی همچون «اضرار به نفس»، «دفع ضرر محتمل»، «نگاه به مواضع ممنوعه بدن مردان» و «اختلاط نامشروع» با ممنوعیت شرعی مواجه است. فتاوی فقهای معاصر، شواهد و مؤیداتی برای ممنوعیت شرعی حضور زنان در ورزشگاه‌ها در شرایط مذکور است که بر آن شرایط، تطبیق داده می‌شود.

واژگان کلیدی: اختلاط زن و مرد، مجامع عمومی، وضعیت ورزشگاه‌ها

۱. پژوهشگر سطح ۴ فقه و اصول مرکز فقهی انمه اطهار (ع)، amiryhoseinon1234@gmail.com

مقدمه

سال‌هاست که مسئله حضور زنان در ورزشگاه‌ها، از سوی مراکز مدّعی دفاع از حقوق زنان، مطرح گشته و با تبلیغات گسترده در این زمینه، افکار عمومی را به این مسئله سوق داده و با برانگیختن احساسات زنان، اشتیاقی کاذب و نه از سر نیاز، نسبت به حضور زنان در ورزشگاه در آنها ایجاد کرده است.

ممانعت دولتمردان حکومت با مسئله حضور زنان در ورزشگاه‌ها به همراه خلأ قانونی در موضوع حضور زنان در ورزشگاه‌ها، موجب گشت، نوک پیکان مطالبات و اعتراضات به سمت نهادهای دینی، به خصوص حوزه‌های علمیه، برگشت کند. متأسفانه با گذشت سال‌های متمادی، حوزه علمیه، موفّق به اقناع افکار عمومی در این مسئله نبوده است و جز موارد اندک، موفّق به ارائه آثار مکتوب مؤثر در این زمینه نشده است. با توجه به اینکه موضوع دارای ابعاد فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است و دارای ابعاد متمایز و تأثیرگذاری در فرآیند استنباط حکم فقهی می‌باشد و مورد مطالبه سطوح مختلف جامعه به خصوص زنان، می‌باشد، بررسی فقهی حکم مسئله اهمیتی دو چندان پیدا کرده است.

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

این مسئله از مسائل مستحدثه به شمار می‌آید و در کتب استدلالی فقها به آن پرداخته نشده و تنها استفتائاتی چند از فقهای معاصر در این موضوع به جا مانده است؛ از این رو بحث‌های استدلالی فقهی در این موضوع پیشینه‌ای ندارد، با این حال در سال‌های اخیر پژوهشگرانی معدود به بررسی فقهی مسئله پرداخته‌اند که از جمله آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. کتاب «حضور زنان در ورزشگاه‌ها، پژوهشی فقهی»، (جواد فخار طوسی، ۱۳۹۸، نشر کتاب راهبرد) می‌باشد.

۲. پایان‌نامه سطح سه حوزه علمیه خواهران «بررسی فقهی حضور زنان در ورزشگاه‌ها و تماشای ورزشکاران مرد» (صغری غلامی، طلبه مرکز تخصصی فقه و اصول النقیسه اصفهان، استاد راهنما: حجت الاسلام جواد سلیمیان).

۳. مقاله «بررسی فقهی و حقوقی حضور زنان در اماکن ورزشی» (اقری، محمدصابر

و ایزدی فرد، علی اکبر و محسنی دهکلانی، محمد، همایش ملی تربیت بدنی، تغذیه و طب ورزشی ۱۳۹۸، مشهد، civilica.com/doc/959294.

۴. مقاله «حق ورود بانوان ایرانی به ورزشگاه‌ها آری یا خیر؟ (نگاهی به موانع و چالش‌های فقهی - حقوقی حضور زنان ایرانی در ورزشگاه‌ها)» (ناهید محمد زاده، نیلوفر محمد زاده، پژوهشنامه حقوق بشری سال پنجم پاییز ۱۳۹۸ شماره ۲).

اثر حاضر، نسبت به سایر آثار مکتوب در این زمینه، دارای امتیازات و ویژگی‌هایی می باشد؛ اولاً بر خلاف مکتوبات دیگر به جهت اهمیت موضوع‌شناسی دقیق در مباحث فقهی و جلوگیری از بحث‌های مطول در فضای خلأ و دور از واقعیت، به تحقیق میدانی در زمینه شناخت ورزشگاه‌های امروزی پرداخته و میزان برخورداری آنها از شرایط لازم برای حضور زنان در ورزشگاه‌ها را بر اساس گزارشات مستند ناظران حاضر در مسابقات ورزشی، بررسی کرده است و ثانیاً برای به‌دست آوردن حکم فقهی مسئله از قواعدی همچون «حرمت اضرار به نفس» و «وجوب دفع ضرر محتمل» بهره برده است و در آخر فتاوی فقهای معاصر در مسئله را به‌عنوان مؤید و شاهدی بر حکم فقهی مسئله در شرایط موجود ورزشگاه‌ها بیان کرده است و بر آن تطبیق کرده است.

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

ابتدا اصل اولی در مسئله بررسی می‌شود؛ یعنی بررسی فقهی حضور زنان در ورزشگاه در فرض وجود شرایطی عادی به لحاظ نوع ورزش و پوشش ورزشکاران و تفکیک جایگاه تماشاگران مرد و زن و رفتارهای تماشاگران مسابقه و پس از آن حکم مسئله با توجه به شرایط موجود در ورزشگاه‌های فعلی کشور مورد بررسی قرار می‌گیرد. برای این مهم، ابتدا وضعیت ورزشگاه‌های امروزی، از جهت رعایت ضوابط اسلامی، بررسی می‌شود و به کار میدانی با استفاده از مستندات خبرنگاران حاضر در میدان مسابقات، پرداخته می‌شود و تلاش می‌شود، امنیت جانی، اخلاقی، روحی و روانی ورزشگاه‌های امروزی، در سه وضعیت ورودی و خروجی و داخل ورزشگاه‌ها مورد بررسی قرار گیرد. فتاوی مراجع تقلید شواهد و مؤیداتی بر حکم حضور زنان در شرایط موجود در ورزشگاه‌ها است. در پایان برای استحکام استدالات فقهی و اقناع اندیشه مخاطبان، فتاوی فقهای معاصر را به‌عنوان مؤید و شاهدی بر حکم مسئله در شرائط موجود در ورزشگاه‌ها، ذکر می‌شود.

۱. ادله حرمت حضور زنان در ورزشگاه‌ها

حضور زنان در ورزشگاه‌ها برای تماشاگری مسابقات ورزشی، متأسفانه همراه با امنیت اخلاقی و جسمی و روحی و روانی نخواهد بود؛ زیرا این حضور، ملازم با نگاه به مواضع برهنه بدن ورزشکاران مرد (در ورزش‌های کم‌پوشش) و ایجاد اختلاط نامشروع بین زنان و مردان و اضرار به نفس با قرارداد خود در خشونت و ناهنجاری رفتاری تماشاگران ورزشگاه‌ها است؛ بنابراین بررسی ادله حرمت نگاه زنان به بدن مردان و حرمت اختلاط نامشروع بین زنان و مردان و حرمت اضرار به نفس و وجوب دفع ضرر محتمل، امری ضروری می‌باشد.

۱-۱. حرمت نگاه به بدن برهنه ورزشکاران مرد

مشهور فقهای امامیه فتوا به حرمت نظر زنان به بدن مرد اجنبی و حرمت نظر مردان به زن اجنبیه داده‌اند (نجفی، ۱۳۶۲ ش، ج ۲۹، ص ۸۱؛ یزدی، ۱۴۴۲ ق، ج ۴، ص ۵۱۹؛ حکیم، ۱۳۸۴ ش، ج ۱۴، ص ۵۹).

عمده دلیل ایشان برای اثبات مدّعی خود، آیه شریفه ۳۱ سوره مبارکه نور می‌باشد. خداوند در این آیه شریفه می‌فرماید: «به زنان مؤمن بگو چشم‌های خود را از (نگاه ناروا) بپوشانند و فروج و اندامشان را (از عمل زشت) محفوظ دارند و زینت و آرایش خود را جز آنچه ظاهر می‌شود (بر مردان نامحرم) آشکار نسازند.

دلالت آیه بر حرمت نظر زنان به مرد اجنبی به این صورت است که فعل امر (یغضضن) خطاب به زنان مومن می‌باشد و از ریشه (غض) به معنای نقصان است؛ از این رو معنای فعل امر «یغضضن» در آیه شریفه، آن است که «ای زنان مؤمن، نگاه خود به مردان را ناقص کنید و به عبارت دیگر نگاه خود را پایین بیندازید. طبق نظر مشهور فقها، چون متعلق «یغضضن» در آیه شریفه حذف شده است و خداوند نفرموده؛ زنان چشم خود را از کجای بدن مردان بپوشانند، فعل امر «یغضضن» افاده عموم می‌کند؛ بنابراین زنان باید از تمام بدن مردان چشم بپوشانند (شهیدی‌پور، ۱۳۹۶،

«B2n.ir/k14921»).

البته مشهور فقها مواردی از بدن مردان را که کشف آن متعارف است از حکم

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

حرمت استثناء کرده‌اند و نگاه زنان را در صورت نبود ریه و شهوت به مواضع مستثنا، جائز می‌دانند؛ مثل مقداری از بازو، سر و گردن و صورت و ساق پاها (نجفی، ۱۳۶۲ ش، ج ۲۹، ص ۸۱؛ یزدی، ۱۴۴۲ ق، ج ۴، ص ۵۱۹؛ حکیم، ۱۳۸۴ ش، ج ۱۴، ص ۵۹؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۹ ق، مسئله ۲۰۸۰؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۳ ش، ج ۲، ص ۳۷۴؛ سیستانی، ۱۴۳۵ ق، مسئله ۲۴۵۱؛ وحید خراسانی، ۱۳۹۱ ش، ص ۴۷۱). علت استثناء مواضع مذکور از حکم حرمت نگاه زنان به بدن مردان، وجود سیره متشرعه برکشف مواضع مذکور می‌باشد؛ یعنی نپوشاندن این مقدار از بدن مردان سیره متداول متشرعه در زمان اهل بیت علیهم‌السلام بوده است و زنان متشرعه مبتلا به نظر به این موارد از بدن مردان بوده‌اند و اگر نظر به آن بر زنان حرام بود و بر زنان واجب بود که نگاه‌های خود را به پایین بیفکنند از سوی شارع مقدس، بیان می‌شد و حال آن که ردعی از سمت شارع نیامده است که این کشف می‌کند که نگاه به این موارد از بدن مردان نزد شارع مقدس جائز است. همه آنچه گذشت در فرض نبود ریه و شهوت می‌باشد؛ اما در صورت وجود ریه و شهوت، حرمت نگاه زنان به بدن مردان، هیچ استثنائی نخواهد داشت (محقق حلی، ۱۴۰۸ ق، ج ۲، ص ۲۱۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۳ ق، ج ۳، ص ۶؛ فخر المحقق، ۱۳۸۷ ق، ج ۳، ص ۷).

۱-۲. اختلاط نامشروع زنان و مردان

اختلاط بین زن و مرد را می‌توان به چند صورت تصوّر کرد؛ یک صورت آن است که مردان و زنان در یک فضای متراکم در کنار هم باشند که مستلزم نگاه حرام و برخورد باشد و صورت دیگر، نفس حضور زنان و مردان در کنار هم می‌باشد.

سؤال مهم در این بحث آن است که آیا در ادله شرعی، اختلاط زنان و مردان فی نفسه ناروا یا ممنوع شمرده شده است؟ یا اختلاط، عنوان محرمی نمی‌باشد و تنها در صورتی که مستلزم حرام دیگری باشد، نامشروع می‌گردد؟

در سرتاسر کتاب‌های روایی از باب عبادات تا معاملات، مضامین فراوانی مشاهده می‌شود که معصومان علیهم‌السلام توصیه‌هایی درباره حضور زنان در جامعه بیان می‌کند. برخی آنها را در چندین دسته مُرتّب کرده‌اند که در ادامه آنها را مطرح می‌کنیم.

دسته اول: روایاتی که صحبت کردن زن و مرد نامحرم را جز در موارد ضرورت، ناروا دانسته است. این مضمون از شیخ صدوق با واسطه از امام صادق علیه السلام از پدرانشان از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل می شود. از آن جهت که این حدیث شامل نهی های متعدّد رسول خدا از افعال مختلف می باشد، معروف به حدیث مناهی می باشد که در ضمن آن از صحبت کردن زن و مرد نامحرم بیشتر از پنج کلمه نهی شده است (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۶، ح ۴).

در ضمن این حدیث، فقراتی وجود دارد که به اتفاق فقها جائز می باشد؛ مانند آب خوردن ایستاده، راه رفتن با یک لنگه کفش و دشنام دادن به خروسی که انسان را از خواب بیدار می کند و غیره به همین خاطر نهی پیامبر در این فقرات، تنزیهی و دلالت بر کراهت این امور می کند. وحدت سیاق، اقتضا می کند که وقتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در کلام واحدی، از اموری نهی می فرمایند و نهی ایشان در اکثر فقرات، تنزیهی می باشد، اگر در فقره واحدی از این فقرات شک کردیم که نهی پیامبر تنزیهی است یا تحریمی، حمل بر تنزیهی بودن می شود؛ زیرا وحدت سیاق کلام پیامبر، اقتضای تنزیهی بودن تمام فقرات را دارد. بنابراین نهی از صحبت کردن بیش از پنج کلمه زن و مرد نامحرم تنزیهی است.

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

دسته دوم: روایاتی است که حضور زنان در مراسمات عمومی مانند نماز جمعه و جماعت و تشییع جنازه و غیره را بر زنان واجب نکرده است. طبق روایت، راوی از خروج زنان از خانه به قصد شرکت در نماز جمعه و جماعت از امام علیه السلام سؤال می کند و امام علیه السلام در جواب می فرمایند: نباید حضور یابند، در ادامه روایت حضرت زنان پیر را استثناء می کنند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۵۳۸). استثناء زنان پیر از حکم ممنوعیت، شاهد بر این می شود که شرکت زنان جوان در این مراسم مورد نهی حضرت می باشد و چنین استدلال می شود که حضور زنان در این مراسم مکروه است و مکروه بودن به این علت است که اختلاط زنان و مردان شکل نگیرد و این کراهت، تا جایی گسترده می شود که حضور زنان در مراسم عبادی را نیز در بر می گیرد.

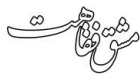
دسته سوم: روایاتی است که سلام کردن به زنان و تعارف کردن برای خوردن غذا را مذموم شمرده است. این مضمون با دو سند معتبر نقل شده است (همان، ج ۵، صص ۵۳۴ و ۵۳۵).

این مضمون روایت در سند سومی که در کتاب شریف کافی نقل شده دارای نکته‌ای در متن روایت است که ما را برای تفسیر بهتر مضمون این دست از روایات، یاری می‌دهد. در روایت آمده است، پیامبر ﷺ به زنان سلام می‌نمود. زنان نیز پاسخ سلام آن حضرت ﷺ را می‌دادند. امیر مؤمنان ﷺ اگرچه به زنان سلام می‌کرد، اما دوست نداشت به زنان جوان سلام کند. آن حضرت ﷺ می‌گفت: «می‌ترسم که صدای زنان جوان خوشم بیاید. در این صورت، بیش از ثوابی که از رهگذر سلام کردن برده‌ام، زیان خواهم دید» (همان، ج ۲، ص ۶۴۸). طبق این روایت، ارتباط کلامی بین زنان و مردان فی‌نفسه اشکالی ندارد، بلکه اگر مستلزم لذت‌بردن و تحریک جنسی باشد، موضوع نکوهش موجود در روایت می‌باشد.

آمدن این قید (تَلَذُّذُ جنسی و تحریک جنسی) در کلام امیر مؤمنان ﷺ در رابطه با سلام کردن به زنان جوان، باعث می‌شود که روایات دیگری که با مضمون سلام کردن به زنان جوان در این دسته سوم وجود دارد را به‌درستی بفهمیم و نقل‌های دیگر چون خالی از این قید است نسبت به این روایت که این قید را دارد به منزله عام می‌باشد و این روایت به‌منزله خاص است و روایات عام را تفسیر می‌کند و در نتیجه روایات عام را این‌گونه تفسیر می‌کنیم؛ ارتباط کلامی با زنان جوان چون نوعاً همراه با تحریک و تَلَذُّذ جنسی است، دارای مفسده بوده؛ از این‌رو مطلقاً مذموم و مورد نکوهش است.

دسته چهارم: روایاتی است که امیر مؤمنان ﷺ اهل عراق را به‌خاطر اختلاط زنان و مردانشان در کوچه و خیابان‌ها مورد ملامت قرار می‌دهد. که مرحوم کلینی این روایات را در کتاب کافی شریف نقل می‌کند (همان، ج ۵، ص ۵۳۶).

مضمون روایت اشاره دارد به وضعیتی نامناسب حضور زنان عراقی در معابر عمومی شهر؛ به همین خاطر کلام امیر مؤمنان مربوط به کلیت حضور زنان در مجامع عمومی نیست. آنچه از متن روایت برداشت می‌شود وضعیتی نامناسب زنان عراقی است که به کوچه و خیابان شهر می‌آمدند. حضرت می‌فرماید: «ای اهل عراق خبردار شدم که زنان شما در خیابان‌ها با مردان تماس بدنی پیدا می‌کنند، آیا شما حیا نمی‌کنید؟». طبق این روایت حضرت از صرف حضور زنان در بیرون از خانه

ناراحت نیستند، بلکه از وضعیتی نامناسب زنان عراقی که به کوچه و خیابان شهر می‌آمدند و با مردان تماس بدنی داشتند ناراحت بودند.

بررسی روایات مربوط به حضور زنان در مجامع عمومی، ما را به این نتیجه می‌رساند که اختلاط به معنای صرف در کنار هم بودن زن و مرد بدون اینکه مستلزم حرامی چون تماس با بدن نامحرم و تلذذ جنسی و نگاه حرام و غیره باشد، حرام نیست و اختلاطی که مستلزم این امور باشد، حرام و ممنوع است.

۳-۱. حرمت اضرار به نفس

اضرار به نفس، مراتب و درجاتی دارد، حرمت برخی از مراتب آن مسلم و مورد اتفاق فقها است و آن حالتی است که اضرار موجب اتلاف و قطع عضو باشد و عدم حرمت برخی نیز مسلم و آن حالتی است که ضرر یسیر و اندکی بر فرد وارد شود؛ ولی آنگاه که ضرر، موجب از بین رفتن قوا و حواس پنج‌گانه باشد یا موجب مریضی‌ها و از بین رفتن تعادل مزاج در انسان شود و یا موجب اتلاف مال معتدبه باشد یا موجب از بین رفتن آبروی انسان شود، حرمت اضرار، محل کلام و مورد اختلاف فقها است که عده‌ای همچون محقق خویی^۱ تفصیل می‌دهند بین ضرری که موجب قطع عضو و اتلاف نفس باشد و ضرری که این‌گونه نباشد که فقط مورد اول را حرام و مورد اخیر را در صورت وجود غرض عقابایی جایز می‌دانند (خویی، ۱۴۱۷ ق، ج ۲، ص ۵۴۸ و ۵۴۹؛ ۱۳۷۱ ه ق، ج ۳، ص ۳۳۹). و در مقابل این تفصیل، مشهور فقها می‌فرمایند: مطلق اضرار معتدبه به نفس، حرام است که در این صورت، ضررهای کم، حرام نخواهد بود (شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق، ص ۳۵۵؛ شیخ طوسی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۵۴۴؛ قاضی ابن براج، ۱۴۱۱ ق، ص ۲۰۸؛ شیخ انصاری، ۱۴۱۹ ق، ج ۲، ص ۴۶۱). در ادامه اقوال فقهاء بیان می‌شود:

قول اول: مشهور فقها در اینجا می‌فرمایند که مطلق اضرار به نفس غیر از ضررهایی که کم است و عرف از آن اغماض می‌کند، حرام است. به‌طور گزیده به نظرات برخی از ایشان اشاره می‌شود:

۱. شیخ مفید می‌فرماید: «اگر انسان مرضی گرفت که روزه موجب پیشرفت زیاد

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

آن می‌شود واجب است بر او افطار کند و اگر بداند که مرضی دارد که روزه موجب زیادت آن می‌شود و ضرر جسمی به او می‌رساند و مشقت زیاد برای او ایجاد می‌کند، واجب است که افطار کند» (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۵۵).

ظاهر عبارت شیخ مفید، ملاک وجوب افطار را حرمت اضرار به نفس و وجوب دفع ضرر از نفس می‌داند وگرنه دلیلی بر وجوب افطار ندارد.

۲. شیخ طوسی می‌فرماید: «اگر فردی مضطر به اکل میته بشود، واجب است بر او خوردن میته و جایز نیست که امتناع کند از خوردن آن؛ دلیل ما آن است که گفتیم هر چیزی که به نفس انسان ضرر می‌زند، انسان باید از خود دفع کند» (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۴۴).

۳. قاضی ابن براج می‌فرماید: «مقاتله فرد مضطر وگرسنه با فرد صاحب طعام که او را منع از طعام می‌کند جائز است؛ زیرا عقل حکم می‌کند به وجوب دفع ضرر از نفس» (قاضی ابن براج، ۱۴۱۱ق، ص ۲۰۸).

۴. شیخ انصاری^{ره} می‌فرماید: «وارد کردن هر ضرری به نفس خود یا به غیر خود حرام است و جائز نیست» (شیخ انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۴۶۱).

همچنین می‌فرماید: «همانا علمای فقه در استدلال‌های فقهی، فرقی بین اضرار به نفس و اضرار به غیر نمی‌گذارند و هردو را حرام می‌دانند» (شیخ انصاری، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۱۵).

بنابراین، ظاهر کلمات مشهور فقها دلالت بر این دارد که مطلق اضرار به نفس حرام است. این اطلاق در مقابل قول به تفصیل است که بین ضررهای منجر به قطع عضو و تلف نفس و غیر آن، تفصیل قائل است. ضررهای یسیر از محل کلمات فقها خارج است؛ زیرا ادله حرمت اضرار به نفس عمدتاً آیه «لا تلقوا بأيديكم الى التهلكة» (بقره: ۱۹۵) و روایاتی که تحریم برخی محرمات را به «فیه فساد الابدان» و «فیه هلاک الابدان» (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۲۴، ص ۱۰۲) تعلیل کرده است، می‌باشد که موضوع تمام آنها هلاکت بدن و فساد بدن و القای در هلاکت است. این موضوع شامل ضررهای معتابه می‌باشد؛ ازاین‌رو شامل ضررهای یسیر نمی‌شود؛ علاوه‌بر آن، سیره عقلانیة نیز بر اقدام به ضرر یسیر می‌باشد و ردعی از شارع مقدس نسبت به

آن بیان نشده است؛ به همین خاطر دلالت بر جایز بودن اضرار نفس به وسیله ضرر یسیر می‌کند. بنابراین عدم حرمت ضرر یسیر در کلمات مشهور مفروض و مسلّم بوده است و اطلاق کلمات مشهور از این مورد انصراف دارد.

قول دوم: عده‌ای در مقابل مشهور، قائل هستند که اضرار به نفس فقط در صورت اتلاف نفس و قطع عضو، حرمت دارد و در کمتر از آن در صورت وجود غرض عقلایی، جایز می‌باشد (خویی، ۱۴۱۷ ق، ج ۲، ص ۵۴۸ و ۵۴۹؛ ۱۳۷۱ ه ق، ج ۳، ص ۳۳۹). مشهور فقها جریان حرمت اضرار به نفس را منحصر به موارد علم به ضرر نمی‌دانند و موارد خوف عقلایی از ضرر را نیز ملحق به موارد علم به ضرر می‌دانند؛ از این رو در مواردی که فرد مضطر، ظن به ضرر معتدبه عقلایی یا خوف عقلایی به وجود ضرر معتدبه، داشته باشد، همانند موارد علم به وجود ضرر، قائل به حرمت اضرار به نفس هستند و خائف را مکلف به وجوب دفع ضرر از نفس می‌دانند. فقها در کتب فقهی خود، به این مطلب تصریح دارند و یا از فحوای کلام ایشان چنین برداشت می‌شود (ر.ک. حلی، ۱۴۱۰ ق، ج ۳، ص ۱۳۲؛ شیخ طوسی، ۱۴۰۰ ق، ص ۱۵۸ و ۳۰۲؛ نجفی، ۱۳۶۲ ق، ج ۳۶، ص ۳۷۰؛ همان ج ۴۱، ص ۴۳۴؛ گلپایگانی، ۱۴۱۴ ق، ص ۲۶۸؛ آخوند خراسانی، ۱۳۲۹ ق، ص ۳۵۳).

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۴-۱. وجوب دفع ضرر محتمل

قاعده وجوب دفع ضرر محتمل از قواعدی است که به موجب آن، هر وقت انسان، احتمال ضرر در چیزی بدهد و یا عملی را موجب ضرر بداند، عقلاً باید از آن اجتناب نماید تا از ابتلای به ضرر و زیان احتمالی، مصون باشد، بنابراین هرگاه شخص به این احتمال توجهی نکند و عمل مذکور را انجام دهد و در نتیجه دچار ضرر شود، مورد سرزنش و نکوهش عقلاً قرار می‌گیرد؛ از این رو دفع ضرر محتمل واجب است (شیخ انصاری، ۱۴۱۹۵ ق، ج ۲ ص ۱۷۹؛ خویی، ۱۴۲۲ ق، ج ۲، ص ۲۱۵).

این قاعده یکی از قواعد پرکاربرد در اصول و فقه به‌شمار می‌آید و بیشتر در منابع شیعی مطرح است. به نظر برخی فقها، این قاعده علاوه بر ضررهای اُخروی در امور مهم دنیوی (مانند دماء و فروج و عرض و آبرو) که شارع مقدّس امر به احتیاط در

آنها کرده است، نیز به کار می‌رود (آخوند خراسانی، ۱۳۲۹ق، ص ۳۹۱؛ حکیم، ۱۱۴۵ق، ص ۵۰۰).

وجوب دفع ضرر از احکام تعبدی نمی‌باشد و ارشادی است؛ یعنی عقل انسان بدون کمک گرفتن از شرع، حکم به آن می‌کند. در آثار فقهی فقه‌های امامیه بسیار از این قاعده استفاده شده است (حلی، ج ۲، ص ۱۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۵۳۰).
فقه‌ها از این قاعده در ابواب مختلف استفاده کرده‌اند که به طور گزیده به مواردی از آن اشاره می‌شود:

فقه‌ها برای اثبات جواز سجده بر لباس در حالت اضطرار و وجوب تقلید برای غیر مجتهد و لزوم رعایت احتیاط در تقلید از اعلم و وجوب یادگیری مسائل مبتلابه مکلفان و وجوب تیمم بدل از غسل و وضو برای کسی که احتمال ضرر می‌دهد و غیره، به این قاعده تمسک کرده‌اند (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۱۵۱؛ نراقی، ۱۳۲۱ق، ج ۳، ص ۳۷۶؛ روحانی، ۱۴۱۲ق، ج ۲۵، ص ۱۴).

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

مراد از احتمال ضرر، احتمال معتدیه و قوی، می‌باشد که همان ظن به ضرر را شامل می‌شود نه احتمال ضعیف مثل وهم و شک؛ از این رو در برخی کتب اصولی از قاعده دفع ضرر محتمل به قاعده دفع ضرر مظنون تعبیر کرده‌اند که این مطلب کاشف از آن است که مراد از کلمه «محتمل» در قاعده، ظن ضرر می‌باشد؛ بنابراین منظور از قاعده «وجوب دفع ضرر محتمل» آن است که جلوگیری از ضرری که احتمال قوی در وقوع آن در آینده می‌دهیم، واجب است (آخوند خراسانی، ۱۳۲۹ق، ص ۵۳؛ خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۲۱۵).

۲. وضعیت برخورداری ورزشگاه‌های امروزی از ضوابط اسلامی

برای بررسی فقهی حکم حضور زنان در ورزشگاه‌ها، ابتدا باید موضوع‌شناسی دقیقی با نگاه به واقعیت ورزشگاه‌های امروزی داشته باشیم. مسئله آن است که آیا ورزشگاه‌های امروزی، استعداد حضور زنان با رعایت ضوابط اسلامی را دارد؟ این مسئله نیاز به یک بررسی میدانی در سطح ورزشگاه‌های امروزی دارد. اگر امنیت جانی و اخلاقی و روحی و روانی، زنان در ورزشگاه‌ها تأمین گردد به تبع ضوابط

اسلامی حضور زنان در ورزشگاه‌ها نیز تأمین می‌گردد؛ لذا تلاش می‌شود که میزان امنیت سه‌گانه مذکور برای زنان، در سه موضع از ورزشگاه‌ها بررسی شود: ۱. وضعیت ورود به ورزشگاه‌ها؛ ۲. وضعیت داخل ورزشگاه‌ها؛ ۳. وضعیت خروج از ورزشگاه‌ها.

۲-۱. وضعیت ورود به ورزشگاه‌ها

مسئولان مربوطه وزارت ورزش، تا سال ۱۳۹۸، اجازه حضور رسمی زنان به ورزشگاه‌ها را نمی‌دادند و در سال ۱۳۹۸ برای اولین بار زنان به‌طور رسمی بلیط ورود به ورزشگاه آزادی را تهیه کردند و شاهد بازی ملی ایران و کامبوج بودند (سایت خبری ایرنا، «B2n.ir/t25876» 18 مهر ۱۳۹۸). معاون فرهنگی وزارت ورزش، پیش‌تر اعلام کرده بودند که طبق ضوابط و شرایط از پیش تعیین شده از سمت مسئولان ذی‌ربط ورزشگاه‌ها، ورودی زنان به ورزشگاه‌ها از ورودی مردان باید مجزا باشد (سایت خبری ایسنا، ۲۱ اردیبهشت ۱۴۰۱). تجربیات حضور زنان در ورزشگاه‌های کشور نشان داده که این ضابطه رعایت شده و در عمل بر این قانون صحه گذاشته و ورودی و ساعت ورود زنان و حتی وسایل رفت‌وآمد زنان را از مردان مجزای کردند (سایت خبری ایرنا، «B2n.ir/t25876» ۱۸ مهر ۱۳۹۸).

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

تفکیک ورودی‌های مردان و زنان و تفکیک ساعات ورود آنها باعث نبود ازدحام و نبود تنش گشت. با این تدبیر مسلماً اختلاط نامشروع پیش نیامده و سلامت اخلاقی مردان و زنان محفوظ می‌ماند و همچنین با نبود ازدحام و تنش و تماس بدنی، سلامت جسمی زنان نیز محفوظ خواهد ماند. تجربه حضور تماشاگران در ورزشگاه‌ها نشان داده است که عمده تنش و ناهنجاری‌های رفتاری و درگیری‌های بین تماشاگران دو تیم مسابقه‌دهنده عمدتاً در داخل ورزشگاه‌ها و بعد از خروج از ورزشگاه‌ها می‌باشد؛ به همین خاطر از این جهت جو آرامی بر ورودی ورزشگاه‌ها حاکم است و خطری، امنیت جسمی و اخلاقی زنان را تهدید نمی‌کند.

در صورتی که ورودی زنان و مردان به ورزشگاه‌ها و ساعات ورود آنها به ورزشگاه‌ها، تفکیک شده نباشد، طبیعتاً موجب پیدایش اختلاطی نامشروع شده و

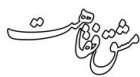
امنیت جسمی آنها نیز بر اثر ازدحام به مخاطره می‌افتد. براین اساس وجود امنیت اخلاقی و جسمی در ورودی ورزشگاه‌ها، بسته به تمهیدات و تصمیمات مسئولان امر برای تفکیک ورودی زنان به ورزشگاه دارد.

۲-۲. وضعیت داخل ورزشگاه‌ها

بررسی وضعیت حضور زنان در داخل ورزشگاه‌ها، مستلزم آن است که امنیت جسمی و اخلاقی و روحی زنان در فضای داخل ورزشگاه به‌خصوص جایگاه‌های تماشاگران، بررسی شود لذا به ترتیب امنیت‌های سه گانه را در سه شماره بررسی می‌کنیم.

۲-۲-۱. بررسی امنیت جسمی داخل ورزشگاه

متأسفانه گزارشات از نحوه حضور مردان در جایگاه‌های تماشاگران در ورزشگاه و نحوه تشویق و طرف‌داری هواداران تیم‌های مسابقه در ورزشگاه حاکی از آن است که جو حاکم بر داخل ورزشگاه‌ها همراه با خشونت و بی اخلاقی می‌باشد که نه تنها برای زنان بلکه برای کودکان و نوجوانان و حتی مردان نیز نامساعد خواهد بود و آنها را در معرض خطرات جسمی و اخلاقی قرار می‌دهد.

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

در چنین شرایطی، مسلماً سلامت جسمی زنان و کودکان و نوجوانان که از توانایی جسمی پایین‌تری نسبت به مردان برخوردار هستند، به خطر می‌افتد و حضور آنها در ورزشگاه، اگر نگوییم همراه با علم به وجود ضرر معتنا به (به خصوص در ورزشگاه‌های فوتبال)، می‌باشد، دست‌کم همراه با ظنّ به وجود ضرر و خوف عقلایی از ضرر معتنا به خواهد بود.

۲-۲-۲. بررسی امنیت اخلاقی داخل ورزشگاه

گزارشات تصویری خبرنگاران رسانه‌های مختلف ورزشی و غیر ورزشی کشور، از وضعیت حضور زنان در ورزشگاه‌ها در این چند سال اخیر، حکایت می‌کند که حضور زنان در ورزشگاه‌های ورزشی به‌خصوص فوتبال، در برخی موارد، تفکیک‌شده از جایگاه مردان، با فاصله انداختن بین جایگاه‌های زنان و مردان و یا با

فنس فلزی، بوده است (سایت خبری ایرنا، «B2n.ir/t25876» ۱۸ مهر ۱۳۹۸).

اما در برخی موارد هم این تفکیک رعایت نشده است؛ مانند مسابقه فوتبال (ایران - اسپانیا) ورزشگاه آزادی که جایگاه مردان و زنان در ورزشگاه همراه با هم بوده است (سایت خبری شهدای ایران نیوز، «B2n.ir/e79959» ۲ تیرماه ۱۳۹۷)، که سبب پیدایش اختلاطی نامشروع (همراه با تماس بدنی و تحریکات جنسی)، شده است (سایت خبری اخبار خوب، «B2n.ir/j67141» ۱۳ شهریور ۱۳۹۸). وجود اختلاط نامشروع بین زنان و مردان حاضر در ورزشگاه، امنیت اخلاقی زنان و مردان را به مخاطره می‌اندازد.

توجه به این نکته لازم است که در برخی ورزش‌ها، ورزشکاران دارای پوشش خاصی هستند که قسمت‌های زیادی از بدن مردان برهنه است؛ این در حالی است که زنان فقط مجاز به دیدن آن مقدار از بدن مردان هستند که در عرف جامعه، مردان آن را نمی‌پوشانند؛ مثل سروگردن و مقداری از سینه و ساق دست و پاها. با این شرایط در ورزش‌هایی چون شنا و واترپلو و بسکتبال و والیبال و کشتی و وزنه برداری و مانند آن که بیشتر از حد عرف مردان جامعه، اعضای بدن مردان عریان است، نگاه زنان، جائز نمی‌باشد و در این صورت امنیت اخلاقی زنان برای حضور در ورزشگاه‌های مربوط به ورزش‌های کم‌پوشش تأمین نمی‌گردد.

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۲-۲-۳. بررسی سلامت روحی و روانی داخل ورزشگاه

از میان ورزش‌های متداول قهرمانی، ورزش‌هایی وجود دارد که دارای حرکات و صحنه‌های خشونت‌باری است که از آن می‌توان به ورزش‌های خشن یاد کرد. دیدن صحنه‌های خشونت‌آمیز این ورزش‌ها می‌تواند بر روان و عواطف انسانی تأثیرات مخربی داشته باشد. کشتی‌کج نمونه بارز این نوع از ورزش‌هاست که حاوی صحنه‌های خشونت‌باری است که برخی با تماشای آن خود را سرگرم می‌کنند.

بررسی‌های آماری بر روی عده‌ای از افراد جامعه به‌عنوان نمونه آزمایشی، نشان می‌دهد که انسان با دیدن فیلم‌های خشونت‌آمیز و ترسناک؛ شش مؤلفه فیزیولوژیکی و احساساتی‌اش، انگیخته می‌شود و این برانگیختگی مؤلفه‌های

جسمی و احساساتی مؤید آن است که هنگام تماشای فیلم‌های خشونت‌آمیز به‌طور معناداری، احساسات پرخاشگرانه در انسان افزایش می‌یابد (صلواتیان، بنی‌هاشمی و محمدی، ۱۳۹۴).

دانشمندان و پژوهشگران علم روان‌شناسی بر این باورند که دیدن صحنه‌های خشونت‌آمیز و ترسناک می‌تواند برای تمام تماشاگران تأثیرات مخربی داشته باشد، که این تأثیر در کودکان و نوجوانان که دارای روحیات و عواطف ظریف‌تر و لطیف‌تری نسبت به مردان هستند، مُخرَب‌تر خواهد بود (B2n.ir/y96495، کلینیک فوق‌تخصصی روان‌شناسی راد، تاریخ ۱۳۹۴/۷/۱۱).

نتیجه مطالعه‌ای که در کنفرانس سالانه انجمن روان‌شناسان انگلیس ارائه شده، نشان می‌دهد تماشای صحنه‌های خشونت‌آمیز ممکن است به بروز اختلال تنش‌زای پس از رویداد (PTSD) منجر شود.

به گزارش سرویس سلامت خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا)، دکتر «پم رامسدن» استاد دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه بردفورد که این مطالعه را انجام داده می‌گوید: تأثیر منفی تماشای صحنه‌های خشن و رنج دیگران روی افراد، مُدّت‌هاست که شناخته شده است (B2n.ir/w09331، 18/2/1394).

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

با توجه به گزارش مُتخصصان علم روان‌شناسی مبنی بر تأثیرات منفی تماشای فیلم‌های خشن و ترسناک که تصاویر آن غیر واقعی و زنده نمی‌باشد بر روان و عواطف انسانی، دیدن صحنه‌های خشونت‌آمیز واقعی و مستقیم ورزش‌های خشنی همچون کشتی کج با حضور در ورزشگاه، به‌طریق اولی تأثیرات مُخرَبی بر عواطف و روان انسان خواهد داشت.

فتوای برخی فقهای معاصر در رابطه با تماشای ورزش‌های خشن گواهی می‌دهد که اصل وجود تأثیرات مُخرَبِ تماشای ورزش‌های خشن، انکارناپذیر است تا آنجا که برخی آن را منشأ حکم به ممنوعیت تماشای این ورزش‌ها می‌دانند؛ مثلاً در پاسخ به پرسش از حکم دیدن صحنه‌های زجرآور مانند زجر دادن انسان به‌صورت فیلم (غیر واقعی)، بیان شده است: در صورتی که منشأ قساوت قلب و مانند آن شود اشکال دارد (سایت اطلاع‌رسانی دفتر ناصر مکارم شیرازی «B2n.ir/d21413»).

استفتائات (نگاه کردن). در جای دیگر وقتی از ایشان درباره دیدن صحنه‌های خشونت‌آمیز ورزش‌های خشن همچون کشتی کج سؤال می‌شود، پاسخ می‌دهند که شرعا جائز نیست (همان).

برخی دیگر از فقها نیز می‌فرمایند: «اما اگر کشتی با ایجاد روحیه خصمانه در درون افراد، به فاسد شدن اخلاق بینندگان و سوق دادن آنها به سمت حمله به دیگران منجر شود، باید از مشاهده آن پرهیز کرد» (سایت اطلاع‌رسانی دفتر سید علی سیستانی، B2n.ir/a39189، استفتائات، ۱۳۹۵/۱۲/۱۵).

۲-۳. وضعیت خروج از ورزشگاه

گزارشات رسانه‌های جمعی از تجربه حضور تماشاگران مرد در ورزشگاه‌های کشور، حاکی از آن است که فضای هنگام خروج از ورزشگاه‌ها، غالباً (به‌خصوص در فوتبال)، وضعیت متشنجی را تجربه می‌کند و تمام رفتارهای هنجارشکنانه و خشونت‌آمیز تماشاگران دوتیم مسابقه که در داخل ورزشگاه وجود داشت بعد از خروج از ورزشگاه نیز وجود دارد که در این بین به اموال عمومی ورزشگاه و بیرون از آن لطمه وارد می‌کنند و آشوب خیابانی به‌راه می‌اندازند (سایت خبری تسنیم نیوز، «B2n.ir/u47153, 28/12/1391» و در موارد بسیاری، همدیگر را مورد ضرب و شتم قرار می‌دهند، صندلی‌های ورزشگاه را ازجا کنده و به یکدیگر پرتاب می‌کنند (سایت خبری سرپوش نیوز، «B2n.ir/h75274, 8/3/1398» و یا اشیاء آتش‌زا و سنگ به یکدیگر پرتاب می‌کنند (سایت خبری ایسنا نیوز، B2n.ir/w19360, 29/8/1394).

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

این وضعیت منجر شده است که خروج تماشاگران از ورزشگاه، همراه با خشونت و بی‌اخلاقی‌های رفتاری و لفظی باشد.

قرار گرفتن زنان و کودکان و نوجوان و حتی مردانی که توانایی جسمی کمتری نسبت به سایر مردان دارند، در آشوب‌ها و رفتارهای پرمخاطره بعد از مسابقه و هنگام خروج از ورزشگاه‌ها، موجب به‌خطر افتادن سلامت جسمی آنان می‌شود. با وجود چنین وضعیتی، اگر نگوییم علم به وجود ضرر معتنا به برای زنان و کودکان که از قوت جسمی پایین‌تری برخوردار هستند، وجود دارد، لااقل ظنّ به وجود ضرر در صورت حضور در ورزشگاه برای زنان و کودکان، وجود دارد.

بررسی وضعیت ورزشگاه‌های موجود در کشور، ما را به این نتیجه می‌رساند که امکانات ورزشگاه‌ها برای تأمین امنیت‌های سه‌گانه، متفاوت است و به تبع میزان رعایت موازین شرعی در ورزشگاه‌ها نیز متفاوت می‌باشد. با اطلاع از وضعیت ورزشگاه‌های امروزی به این نتیجه می‌رسیم که بیشتر ورزشگاه‌های موجود، زیرساخت و امکانات لازم برای برقراری امنیت‌های سه‌گانه برای حضور زنان را ندارند و جز در موارد معدودی از ورزشگاه‌ها، حکم حضور زنان در ورزشگاه‌ها با ممنوعیت مواجه می‌شود.

۳. حکم فقهی حضور زنان در ورزشگاه‌ها

برای بررسی حکم فقهی حضور زنان در ورزشگاه‌ها، یکبار می‌توان موضوع حضور زنان را به خودی خود، فارق از شرائط موجود در ورزشگاه در نظر گرفت و به تعبیر دیگر، حکم اولی حضور زنان در ورزشگاه‌ها را در شرایط عادی بدون وجود شرایط خاصّ عارضی، بررسی کرد و بار دیگر می‌توان حضور زنان در ورزشگاه را با توجه به شرائط موجود در ورزشگاه‌ها در نظر گرفت، در این صورت این شرایط اگر مقتضی حرمت باشد حکم حضور زنان را به حرمت، تغییر می‌دهد.

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

با توجه به وجود دو نگاه مختلف به موضوع، که در بالا ذکر شد، حکم مسئله را یکبار بدون لحاظ شرایط عارضی موجود در ورزشگاه‌ها بررسی می‌کنیم (اصل اولی) و یکبار با لحاظ شرایط موجود در ورزشگاه‌ها بررسی می‌کنیم.

۳-۱. اصل اولی در حکم حضور زنان در ورزشگاه‌ها

برای بررسی اصل اولی، در مسئله حضور زنان در ورزشگاه‌ها، باید مسئله را در فرض وجود شرایط کاملاً عادی بررسی کنیم. حضور زنان در ورزشگاه‌ها، تفکیک‌شده از مردان و برای تماشای ورزش‌های خشن نباشد و ورزشکاران نیز از نظر پوشش، پوشش لازم را دارا باشند. در این فرض حضور زنان هیچ ممنوعیت شرعی، از نظر نوع ورزش و یا پوشش ورزشکاران و وجود اختلاط نامشروع بین مردان و زنان، نخواهد داشت.

سؤال اصلی در این قسمت از بحث، این است که آیا اصل اولی در حضور زنان در ورزشگاه‌ها در شرایط عادی، جواز است یا حرمت؟ این سؤال در ورزش‌هایی که آرام باشد و ورزشکاران پوشش شرعی را داشته و زنان در جایگاهی تفکیک‌شده از مردان حضور یابند، مجال پرسش پیدا می‌کند.

برخی بر این باورند که حضور زنان در مجامع عمومی، حرمت دارد و برای اثبات ادعای خود به آیات و روایاتی تمسک می‌کنند که در آنها توصیه به خانه‌نشینی زنان شده است. خواهیم گفت که دلالت این ادله بر حکم حرمت، مورد مناقشه است و نهایتاً کراهت خروج غیر ضروری زنان از خانه را اثبات می‌کند.

دلیل اول: خداوند در سوره احزاب، آیه ۳۳، می‌فرماید: «در خانه‌های خود بمانید، و همچون دوران جاهلیت نخستین (در میان مردم) ظاهر نشوید و نماز را برپا دارید و زکات را بپردازید و خدا و رسولش را اطاعت کنید...» و در آیه ۵۳ احزاب می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آوردید، به خانه‌های پیامبر داخل نشوید، مگر آنکه اذنتان دهند... و هرگاه از زنان رسول متاعی می‌طلبید، از پس پرده بطلبید»، بنابر ادعای مفسران، حکم مذکور در این آیات مخصوص به زنان پیامبر صلی الله علیه و آله می‌باشد نه همه زنان؛ از این رو نسبت به سایر زنان تکلیفی را در بر ندارد و نهایتاً کراهت افعال مذکور در آیه را اثبات می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۱۶، ص ۵۰۷؛ طبرسی، ۱۳۷۳ق، ج ۶، ص ۵۷۶).

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

دلیل دوم: روایات امرکننده به خانه‌نشینی زنان:

۱. امام علی علیه السلام خطاب به فرزندان می‌فرماید: «خارج شدن و بیرون رفتن زنان، بدتر از این نیست که افراد غیر مطمئن را در بین آنها راه دهی. اگر بتوانی که غیر از تو دیگری را شناسد، این کار را بکن» (کلینی، کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۳۳۶).

۲. امام علی علیه السلام فرمودند: «نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله بودیم از ما پرسید چه چیزی برای زن خیر است؟ ما پاسخ آن را نمی‌دانستیم، نزد فاطمه علیها السلام بازگشتم و ماجرا را برای او بیان کردم، ایشان گفت: برای زنان بهتر است که هیچ مردی را نبینند و هیچ مردی نیز، آنها را نبیند» (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۴۰۹ق، ج ۲۰، ص ۶۷).

صرف نظر از بررسی سندی این روایات که از حوصله این مقام خارج است، با توجه به وجود ادله بسیار بر جواز حضور زنان در جامعه که در ادامه به آن اشاره می‌کنیم، اقتضای جمع بین ادله ناهیه و مجوزه آن است که روایات ناهیه را متضمن دستورات اخلاقی دانسته و ظهور آنها را در کراهت بدانیم (مطهری، ۱۳۶۴ ش، ص ۲۱۱). ایشان این رفتار را به عموم فقها نسبت می‌دهد (هدایت نیا، ۱۳۹۶).

– در مقابل ادله مذکور، ادله فراوانی بر مشروعیت حضور اجتماعی زنان وجود دارد که ما به طور گزیده به آن اشاره می‌کنیم.

دلیل اول: آیه ۵۹ سوره احزاب و شأن نزول آن، به خوبی بر مشروعیت حضور اجتماعی زنان دلالت دارد. در آیه شریفه خداوند می‌فرماید: «ای پیامبر! به همسران و دختران و زنان مؤمنان بگوروسری‌های بلند خود را بیفکنند، این کار مناسب‌تر است، تا به خوبی (پاکدامنی) شناخته شوند و آزار نشوند و خداوند آمرزنده مهربان است» (طباطبایی، ۱۳۶۳ ش، ج ۱۶، ص ۵۰۹ و ص ۳۳۹؛ طبرسی، ۱۳۳۷ ش، ج ۲۰، ص ۱۷۶).

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

در تفسیر شریف علی بن ابراهیم قمی و کتب دیگر آمده است که شأن نزول آیه مذکور، آن است که زنان مسلمان هنگام شب موقعی که برای نماز مغرب و عشا می‌رفتند، بعضی از جوانان هرزه بر سر راهشان با سخنان ناروا آنها را آزار می‌دادند. آیه مذکور نازل شد و به زن‌ها دستور داد حجاب خود را به طور کامل رعایت کنند تا به خوبی (پاکدامنی) شناخته شوند و کسی برای آنها مزاحمت ایجاد نکند (قمی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۱۹۶).

نحوه دلالت آیه بر جواز حضور زنان در جامعه، به این صورت است که طبق آیه شریفه، اگر حضور زنان برای شرکت در نماز جماعت با منع شرعی مواجه بود، خداوند متعال برای مصون ماندن از آزار افراد هرزه، به جای بیان نحوه پوشش زنان، از اصل حضور آنها در جامعه منع می‌فرمود.

دلیل دوم: سیره متشرعه متصل به عصر معصوم، گواه بر این مطلب است که حضور زنان در اجتماعاتی که مردان حضور داشتند در عصر معصوم وجود داشته است و از طرفی ائمه معصومین از آن ردعی نکرده اند که به دلالت ضمنی، رضایت معصوم از این سیره، کشف می‌شود در ادامه، برخی از این حضور به اقتصار ذکر می‌شود:

۱. حضور زنان در طواف خانه خدا در کنار مردان (شیخ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۳۳۱)؛

۲. حضور زنان در زمان اجرای حدود و مجازات‌ها (حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۴۵۴)؛

۳. زیارت کردن قبور امامان و امام زادگان علیهم‌السلام (سبحانی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۸۵)؛

۴. جواز شرکت زنان در جهاد (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۱۵).

اگر کسی در دلالت آیه شریفه و سیره مُتشرَّعه بر جواز حضور زنان در مجامع عمومی خدشه وارد کند، به ناچار، سراغ اصل اباحه می‌رویم که در این صورت، اصل اولی برای حضور زنان در مجامع عمومی و ورزشگاه‌ها، جواز می‌باشد. به بیان دیگر طبق قاعده اباحه هر پدیده‌ای که دلیلی بر منع شرعی آن در ادله وجود نداشته باشد، مباح می‌باشد؛ از این رو حضور زنان در مکان‌های عمومی مثل ورزشگاه‌ها نیز در صورتی که دلیلی از شرع مقدس بر ممنوعیت آن نداشته باشیم، محکوم به اباحه است. اصل اباحه بر پایه آیات و روایات می‌باشد (راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۲۶۱).

۳-۲. حکم حضور زنان با لحاظ شرایط موجود در ورزشگاه‌ها

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

با توجه به بررسی‌های عمل آمده در قسمت «بررسی وضعیت ورزشگاه‌ها» معلوم می‌گردد که متأسفانه اکثر ورزشگاه‌های امروزی، زیرساخت لازم برای حضور زنان در ورزشگاه‌ها را ندارند؛ به همین خاطر حضور زنان در اغلب ورزشگاه‌های موجود، تحت عناوینی همچون اختلاط نامشروع و نگاه به مواضع ممنوعه بدن ورزشکاران و اضرار به نفس با ممنوعیت شرعی مواجه می‌شود.

در این قسمت از تحقیق، به بررسی حکم فقهی حضور زنان با توجه به شرایط موجود در ورزشگاه‌ها می‌پردازیم و در کنار آن، شواهد و مؤیداتی از کلمات فقها بر حکم فقهی مسئله در شرایط کنونی ورزشگاه‌ها، می‌آوریم. این شرایط در ضمن سه شماره بیان می‌شود:

۳-۲-۱. وضعیت پوشش ورزشکاران

پیش از این، در قسمت ادله حرمت حضور زنان در ورزشگاه‌ها، حرمت نگاه زنان به بدن برهنه ورزشکاران مرد و موارد استثنای از حکم حرمت، مورد بحث و بررسی

قرار گرفت. اکنون در ذیل عنوان جدید، بیان می‌شود که ورزش‌های مختلف به لحاظ پوشش ورزشکاران با هم متفاوت هستند. ورزش‌هایی که بدن ورزشکاران بیش از حد پوشش متعارف مردان جامعه، برهنه است، تماشاگری آنها توسط زنان با ممنوعیت شرعی همراه خواهد بود و با توجه به اینکه حضور زنان در ورزشگاه‌ها عمدتاً به غرض تماشاگری این مسابقات می‌باشد و نه غرض دیگری؛ بنابراین، حضور زنان در ورزشگاه‌های مربوط به ورزش‌های کم‌پوشش با ممنوعیت شرعی مواجه خواهد شد. نتیجتاً حضور زنان در ورزشگاه‌های مربوط به ورزش‌هایی مانند شنا، واترپلو، کشتی، بسکتبال، وزنه‌برداری و مانند آن، شرعاً غیر مجاز و حضور زنان در ورزشگاه‌های مربوط به ورزش‌هایی مانند سوارکاری، شطرنج، کاراته، شمشیربازی، فوتبال و مانند آن، شرعاً مجاز خواهد بود.

فتاوی‌ای فقه‌های معاصر در رابطه با حضور زنان در ورزشگاه‌ها، حکایت از آن دارد که یکی از مهم‌ترین ادله‌ای که فقها با تکیه بر آن، حکم به ممنوعیت شرعی حضور زنان در ورزشگاه‌ها، می‌دهند، حرمت نگاه زنان به بدن نیمه‌عریان ورزشکاران مرد است؛ به طور مثال به بیان استفتائاتی چند از مراجع تقلید می‌پردازیم:

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

- آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی می‌فرماید: «در بعضی از انواع ورزش‌ها مردان، پوشش مناسبی در برابر زنان ندارند؛ بنابراین لازم است که از حضور در این برنامه‌ها خودداری کنند به خصوص اینکه این برنامه‌ها را از رسانه‌ها می‌توانند ببینند و حضور آنها ضرورتی ندارد» (سایت اطلاع‌رسانی دفتر، «B2n.ir/d82261»، استفتانات، تاریخ ۱۴۰۲/۱۲/۱۲).

- آیت‌الله صافی گلپایگانی رحمته‌الله می‌فرماید: «حضور بانوان در ورزشگاه‌ها به سبب نیمه‌عریان بودن بدن بازیکنان جایز نمی‌باشد» (سایت اطلاع‌رسانی دفتر، «B2n.ir/s20836»، استفتانات، تاریخ ۱۳۸۵/۲/۵).

- آیت‌الله محمدعلی گرامی می‌فرمایند: «حضور بانوان در ورزشگاه‌ها، اینکه نگاه‌ها احیاناً به بدن نیمه‌عریان ورزشکاران می‌افتد و عواقب خوب اخلاقی ندارد، جایز نمی‌باشد» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر، «B2n.ir/a27584»، استفتانات فقهی).

- آیت‌الله شیخ محمد فاضل لنکرانی رحمته‌الله: «أولاً از نظر فقهی روشن است که نظر

زن به بدن مرد، حتی بدون لذت و ریه جایز نیست» (سایت اطلاع‌رسانی دفتر، B2n.ir/m81889)، استفتائات جدید، تاریخ ۱۳۸۵/۲/۵).

۳-۲-۲. ناهنجاری‌های رفتاری تماشاگران

طبق گزارشات خبرنگاران و شاهدان عینی حاضر در ورزشگاه‌ها، تعدادی از تماشاگران مرد در مواردی متعدد هنگام باخت تیم مورد علاقه خود در مسابقه، رفتارهای ناهنجار و خشونت‌آمیزی از خود نشان می‌دهند. در برخی موارد به ضرب و شتم همدیگر پرداخته و اشیاء سنگینی مانند صندلی استادیوم و سنگ به سمت هم پرتاب و از مواد اشتعال‌زا استفاده می‌کنند (رجوع شود به قسمت دوم «وضعیت برخورداری ورزشگاه‌های امروزی از ضوابط اسلامی»).

در این شرائطی که مردان دچار آسیب جسمی می‌شوند، حضور زن‌ها و کودکان و نوجوانان با طبیعت جسمی ضعیف‌تر در کنار تماشاگران مرد با رفتارهای خشونت‌آمیز، اگر نگوییم علم به توجه ضرر معتنا به جسم آنها نمی‌آورد، قطعاً همراه با خوف وجود ضرر معتنا به جسمی برای آنها خواهد آورد.

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

طبق نظر مشهور فقهاء همان‌طور که علم به ضرر، حکم حرمت اضرار به نفس و وجوب اجتناب از عمل مضر را در پی دارد، خوف عقلایی از وجود ضرر معتنا به نفس و حرمت اضرار به نفس و وجوب اجتناب از مضر را در پی خواهد داشت (رجوع شود به قسمت «ادله حرمت حضور زنان در ورزشگاه‌ها» بحث حرمت اضرار به نفس).

اگر از همه ادله مذکور صرف نظر شود در مرحله آخر می‌توان قاعده عقلی وجوب دفع ضرر محتمل یا به عبارت آخری وجوب دفع ضرر مظنون، را در اینجا جاری دانست و می‌توان برای جلوگیری از توجه ضرر مظنون به زنان، شرعاً از حضور افراد مذکور در ورزشگاه‌ها خودداری کرد.

۳-۲-۳. اختلاط نامشروع زنان و مردان

حضور زنان در ورزشگاه‌های کشور، در تجربه چندباره خود، شاهد ازدحام و اختلاط بین زنان و مردان بوده است. اختلاطی که تماس بدنی و نگاه حرام و تحریکات جنسی، یکی از ملزومات آن بوده است. حضور زنان در ورزشگاه‌ها

مادامی که همراه با تفکیک جنسیتی نباشد، به خاطر ایجاد اختلاطی نامشروع بین زنان و مردان با ممنوعیت شرعی روبه‌رو خواهد شد و چون بیشتر ورزشگاه‌های کشور، زیرساخت لازم برای تفکیک بین زنان و مردان را ندارند، در نتیجه حضور زنان در اکثر ورزشگاه‌ها، از جهت مذکور با منع شرعی روبه‌رو خواهد شد.

فتاوی بسیاری از فقهای معاصر، مبنی بر حرمت حضور زنان در ورزشگاه‌ها، ناظر به حرمت اختلاط بین زنان و مردان صادر شده است. از نظر ایشان حضور زنان در ورزشگاه‌ها، سبب ایجاد اختلاط بین زنان و مردان می‌باشد. به‌طور مثال به فتاوی تنی چند از فقها اشاره می‌شود:

- آیت‌الله محمد فاضل لنکرانی رحمته‌الله: «از مسائلی که اسلام روی آن تکیه فراوان دارد، عدم اختلاط زن و مرد است؛ بنابراین شرکت بانوان در مکان‌های عمومی ورزشی که همراه با اختلاط است به‌هیچ‌وجه جایز نیست و در این مکان‌ها، گرچه مکان‌های خاصی برای زنان اختصاص یابد، اما مفاسد اختلاط بر آن مترتب است» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر، «B2n.ir/m81889»، استفتانات جدید، تاریخ ۱۳۸۵/۲/۵)

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

- آیت‌الله حسین نوری همدانی: «شرکت هزاران زن و مرد در یک مجمع و رفت‌وآمد آنها هرچند جای نشستن آنها از هم جدا باشد، بالاخره موجب اختلاط و فساد خواهد شد» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر، «B2n.ir/y04602»، استفتانات، فروردین ۱۳۸۵).

نتیجه‌گیری

برای بررسی حکم فقهی حضور زنان در ورزشگاه‌ها، ابتدا به شناخت دقیق وضعیّت فعلی ورزشگاه‌ها از نظر رعایت ضوابط شرعی برای حضور زنان، پرداخته شد و در این راستا، امنیت سه‌گانه جسمی، اخلاقی، روحی و روانی زنان در سه وضعیّت ورودی ورزشگاه‌ها، داخل ورزشگاه‌ها و خروجی ورزشگاه‌ها، بررسی شد.

حکم اولی حضور زنان در ورزشگاه‌ها، بدون لحاظ شرایط خاصّ دیگری همچون نوع ورزش و اختلاط زن و مرد و رفتارهای ناهنجار و خشونت‌آمیز تماشاگران مرد، جواز می‌باشد و حکم حضور زنان در ورزشگاه‌ها را با توجه به

شرایط ثانوی مذکور را بررسی کردیم. بررسی‌ها نشان می‌دهد که امکانات ورزشگاه‌ها برای تأمین امنیت جانی و اخلاقی و روحی و روانی زنان، متفاوت است و به تبع، حکم مسئله به تناسب ورزشگاه‌های مختلف، متفاوت خواهد بود. ورزشگاه‌هایی که ضوابط در آنها رعایت می‌شود که تعداد بسیار کمی هستند، حضور زنان در آنها جائز و ورزشگاه‌هایی که ضوابط در آنها رعایت نمی‌شود که بیشتر ورزشگاه‌های موجود در کشور این‌گونه هستند، حضور زنان در آنها شرعاً ممنوع می‌باشد. حضور زنان در بیشتر ورزشگاه‌های امروزی به‌خاطر وجود شرایطی همچون نگاه زنان به مواضع ممنوعه بدن مردان ورزشکار در ورزش‌های کم‌پوشش، وجود ضرر معتابه ناشی از رفتارهای ناهنجار و خشونت آمیز تماشاگران مرد، وجود اختلاط نامشروع بین زنان و مردان در ورزشگاه، با محدودیت شرعی مواجه می‌باشد.

برای تأیید حکم مسئله مؤیداتی از فتاوی فقهای معاصر بر حکم مسئله آورده شد و سخنان ایشان بر شرایط موجود در ورزشگاه‌ها تطبیق داده شد. فقها علی‌رغم اعمال محدودیت برای حضور زنان در ورزشگاه‌ها در شرایط موجود، حضور زنان در ورزشگاه‌ها را یکی از حقوق آنها دانسته و راه را برای حضور زنان در ورزشگاه‌ها بسته نمی‌دانند و قائل هستند اگر ورزشگاهی تضمین به تأمین امنیت اخلاقی و جسمی و روحی زنان بدهد، مانعی برای حضور زنان وجود ندارد و علاوه بر آن، مسئولان امر را مکلف به ایجاد فضایی سالم برای حضور زنان در ورزشگاه‌ها می‌دانند؛ بنابراین، مطالبه‌گری افکار عمومی نسبت به این موضوع باید مٌتوجّه مُتصدیان امر ورزش باشد و اعتراض به فرهیختگان دین‌پژوه، نامهربانی با ناصحان دل‌سوز جامعه می‌باشد.

منابع

کتاب‌ها

- قرآن کریم

۱. الحلی (علامه)، نه‌ایة الاحکام فی معرفة الاحکام، ۱۴۱۹هـ ق، ناشر: مؤسسه آل البيت، قم - القواعد الأحکام، ۱۴۱۳هـ ق، ناشر: مؤسسه نشر الاسلامی، قم .
۲. ابوالقاسم خوئی، مصباح الاصول، ۱۴۲۲هـ ق، ناشر: مؤسسه آثار الامام الخوئی، قم - دراسات الاستاذ المحقق الخوئی الاصول العمليہ، ۱۳۷۱هـ ق، ناشر: مطبعة الحيدرية، نجف.
۳. ابن ادریس حلی، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ۱۴۱۰هـ ق، ناشر: مؤسسه النشر الاسلامی جامعه مدرسين حوزه علمیه قم.
۴. الحلی (فخر المحققين، ايضاح الفوائد، ۱۳۸۷هـ ق، ناشر: حوزه علمیه قم.
۵. آخوند خراسانی، كفاية الاصول، ۱۳۲۹هـ ق، ناشر: مؤسسه آل البيت لاحياء التراث، قم.
۶. القاضي ابن براج، جواهر الفقه، ۱۴۱۱/۲۰۸هـ ق، ناشر: مؤسسه النشر الاسلامی جامعه مدرسين حوزه علمیه قم.
۸. جعفر سبحانی، بحوث فی الملل و النهل، ۱۴۰۸هـ ق.
۹. حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۴۰۹هـ ق.
۱۰. خامنه ای سید علی، رساله آموزشی، ۱۳۹۳هـ ش، ناشر: فقه روز وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی، تهران.
۱۱. سید کاظم یزدی، عروة الوثقی، ۱۴۰۶/۰۶هـ ق، ناشر: اسماعیلیان، قم.
۱۲. سید محسن حکیم، مستمسک عروة الوثقی، ناشر: دار التفسیر، قم، سال ۱۳۷۴ش.
۱۳. سیستانی سید علی، رساله توضیح المسائل، ۱۳۸۴ش، ناشر: رستگار، [بی جا].
۱۴. سید محمد رضا گلپایگانی، هداية العباد، ۱۴۱۴هـ ق، ناشر دار القرآن الکریم، قم.
۱۵. سید محمد تقی حکیم، الاصول العامه للفقہ المقارن، ۱۱۴۵هـ ق، مؤسسه آل البيت، قم.
۱۶. سید محمد صادق حسینی روحانی، الفقه الصادق، ۱۴۳۵هـ ق، ناشر: آیین دانش، قم.
۱۷. شیخ مفید، المقنعه، ۱۴۱۳هـ ق، ناشر: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، قم.
۱۸. علی بن حسن طوسی (شیخ الطائفه)، الخلاف، ۱۴۰۷هـ ق، ناشر: مؤسسه النشر الاسلامی حوزه علمیه قم - النهایة فی مجرد الفقه والفتاوی، ۱۳۸۲هـ ق، ناشر: مؤسسه امام هادی علیه السلام، قم - المبسوط فی فقه الامامیه، ۱۳۸۷هـ ق، ناشر: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، تهران.
۱۹. شیخ مرتضی انصاری، فرائد الأصول، ۱۴۱۹هـ ق، ناشر: مجمع الفكر الاسلامی، قم - رسائل فقهية و اصولیه، ۱۴۰۴هـ ق، مكتبة المفید، قم.

۲۰. شهید اول، الدروس الشرعیه فی فقه الامامیه، ۱۴۱۷هـ ق، ناشر: شر اسلامی تابع جامعه مدرسین قم.
۲۱. صلواتیان، سیاوش، بنی هاشمی، سیدمحسن، و محمدی، کلثوم. (تاثیر تماشای فیلم‌های خشن بر انگیزش فیزیولوژیک و احساسات پرخاشگرانه). فصلنامه علوم اجتماعی، سال انتشار ۱۳۹۴، شماره ۷۱، ص ۲۳۹-۲۷۵.
۲۲. صدوق ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ۱۴۱۳هـ ق، ناشر: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۳. طباطبائی سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۳هـ ق، ناشر: اسماعیلیان، قم.
۲۴. طباطبائی سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن ترجمه محمد باقر موسوی، ۱۳۶۳ش، ناشر: علامه طباطبائی.
۲۵. علی بن ابراهیم قمی، تفسیر القمی، ۱۴۰۴هـ ق، ناشر: دارالکتب، قم.
۲۶. فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۵هـ ق، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت.
۲۷. قطب الدین راوندی، فقه القرآن، ۱۴۰۵هـ ق، ناشر: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی (ره)، قم.
۲۸. محقق «حلی اول»، شرایع الاسلام، ۱۴۰۸هـ ق، ناشر: اسماعیلیان، قم.
۲۹. محمدبن یعقوب کلینی، الکافی، ۱۴۰۷هـ ق، ناشر: دارالکتب الاسلامیه، تهران.
۳۰. مکارم شیرازی ناصر، رساله توضیح المسائل، ۱۴۲۹هـ ق، ناشر: مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، قم.
۳۱. محمد حسن نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ۱۳۶۲ش، مؤسسه نشر اسلامی، قم.
۳۲. مطهری، مرتضی، مساله حجاب، ۱۳۸۶ش، ناشر: صدرا، تهران.
۳۳. مولی احمد نراقی، عوائد الایام، ۱۳۲۱هـ ق، ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۳۴. وحید خراسانی، رساله توضیح المسائل، ۱۴۲۱هـ ق، ناشر: مدرسه باقرالعلوم، قم.

سال اول | شماره دوم
پاییز و زمستان ۱۴۰۲

سایت‌ها

۱. پایگاه اطلاع رسانی دفتر حسین نوری همدانی («B2n.ir/y04602»)
۲. پایگاه اطلاع رسانی آستان عتبه الحسینیة المقدسة («B2n.ir/j40812»)
۳. پایگاه اطلاع رسانی دروس استاد محمد تقی شهیدی پور، («B2n.ir/k14921»)
۴. پایگاه اطلاع رسانی دفتر محمد علی گرامی («B2n.ir/a27584»)
۵. سایت خبری (ایرنا) («B2n.ir/t25876»)
۶. سایت خبری (ایسنا) («B2n.ir/w19360»)
۷. سایت خبری (شهادی ایران نیوز) («B2n.ir/e79959»)

۸. سایت خبری (اخبار خوب) «B2n.ir/j67141»
۹. سایت‌کلینیک فوق تخصصی روانشناسی راد، «B2n.ir/y96495»
۱۰. سایت اطلاع رسانی دفتر ناصر مکارم شیرازی «B2n.ir/d21413»
۱۱. سایت خبری (تسنیم نیوز) «B2n.ir/u47153»
۱۲. سایت خبری (سرپوش نیوز) «B2n.ir/h75274»
۱۳. سایت اطلاع رسانی دفتر صافی گلپایگانی «B2n.ir/s20836»
۱۴. سایت اطلاع رسانی دفتر محمد فاضل لنکرانی «B2n.ir/m81889»

